

L'ACTIVITAT FÍSICO-LÚDICA EN EL SEGLE D'OR ESPANYOL

Resum

Els humanistes poden ser considerats els primers ideòlegs de l'educació física. Per a ells, l'home constitueix un tot i el seu cos hauria de ser elevat al nivell que ocupa l'esperit en la teologia cristiana tradicional. Són grans admiradors de l'Antiguitat clàssica i es fixen un objectiu particularment utòpic: l'educació de l'home utilitzant els mètodes inspirats en els ensenyaments dels mestres clàssics.

Aquesta consideració humanista del cos en la seva realitat natural dona pas a les necessitats de prestar-li atenció, buscant aconseguir un perfecte equilibri entre les denominades pels metges antics "sis coses no naturals", pilar en el qual es basa l'atenció a la salut corporal: el menjar i la beguda, l'evacuació i la retenció, el son i la vigília, el moviment i la quietud, i les anomenades passions de l'ànima.

Paraules clau: Segle d'Or, Renaixement, Humanisme, educació, exercici físic, salut, joc, esport, medicina.

Introducció

L'ideal del clàssic és un corrent sorgit de l'humanisme renaixentista que irromp al nostre país amb una força insospitada durant la primera dècada del XVI, inundant tot el saber d'aques-

ta època. Els seus focus principals són Alcalá de Henares i Salamanca.

La glorificació dels personatges del rei, la noblesa i l'església va ser pràctica comuna al llarg del segle XVI hispà. La figura de l'heroi, en la seva doble versió profana i religiosa, apareix amb força en la plàstica i la literatura del moment, superant l'ideal del món medieval.

Un dels trets que caracteritzen la cultura del cinc-cents és el seu caràcter elitista i cortesà. La noblesa, el rei, les altes dignitats eclesiàstiques monopolitzen les manifestacions plàstiques, literàries i científiques, tancant-les en una gàbia daurada i separant-les del poble menyspreat. L'artista hispà reflecteix una alta estima cap a la seva obra, mostrant la dignitat de l'home que l'Humanisme introdueix en la ideologia de l'època. Les arts plàstiques es desprenen del concepte artesanal anterior per convertir-se en una professió liberal. L'escenari de representació idoni de la plàstica, la música i l'Educació Física és el palau de la noblesa o del rei, focus de proclamació del nou art i de la manera de sentir classicista i humanista.

En aquest món cortesà té un interès especial tota una literatura dedicada a la formació del príncep; es traça una línia de comportament que es resumeix en les qualitats que ha de tenir: noble de sang, hàbil amb l'espasa, brillant en els exercicis distingits com la caça o l'equitació, el joc de pilota, la dansa, la música, en l'ingeni de la conversa i en la composició de

prosa i vers, sobretot per agradar els altres.

El segle XVI es manifesta de manera diversa i contradictòria entre un racionalisme realista i erudit i un sensualisme idealista. En l'Espanya d'aquest segle la ciència va assolir una posició de gran rellevància, va jugar un paper renovador i va convertir els seus creadors en avançats. Com ja hem apuntat anteriorment, la participació de les universitats va ser fonamental en aquestes fites.

Quant a les actituds idealitzadores que el constitueixen, la seva arrel es troba en la sublimació de l'amor humà que va cristal·litzar en la filosofia del neoplatonisme, corrent característic del Renaixement que va arribar a Espanya procedent d'Itàlia. Plató va basar la seva filosofia de l'amor en l'elevació del material a l'immaterial, elevació en què l'esperit és transportat pel seu amor a la bellesa. A partir de la bellesa de les coses materials, la ment passa a la bellesa dels cossos humans; després a la bellesa de la bondat; posteriorment a la bellesa de les idees, i finalment al coneixement i l'amor de la bellesa absoluta, que és el Bé.

Sobre aquesta base, els neoplatònics renaixentistes van establir una concepció de l'amor humà ideal, atribuïnt-li encara més importància i un paper més rellevant que el mateix Plató; per a ells, l'home progressa en i a través de l'amor humà, des del pla físic a l'espiritual, passant pel nivell intel·lectual. És per aquesta raó per la qual seria erroni pensar en l'home del

Renaixement com un ésser somniador, allunyat de la realitat. És més correcte, sens dubte, parlar d'un home que somnia amb un ideal que espera assolir, tot i que sembli un contrasentit, un somni real.

Així doncs, l'"humanisme renaixentista" és un ric concepte que es refereix a l'etapa inicial dels temps moderns; és considerat com una ètica de la noblesa humana, orientada alhora cap a l'estudi i l'acció, que reconeix i exalta la grandesa del gènere humà i que oposa la seva força a la força bruta de la natura inanimada; en ella és essencial l'esforç de l'individu per desenvolupar en ell mateix, mitjançant una disciplina estoica i metòdica, totes les potències humanes. És una immensa conquesta, una labor de cultura, un desesperat intent de rescatar la persona humana.

Des del punt de vista del pensament filosòfic, l'humanisme renaixentista es basa en quatre pilars fonamentals:

- Valoració del que és humà i de les possibilitats d'aquesta vida, davant el sentiment de dependència de Déu. "Homocentrisme" enfront del "Teocentrisme" medieval.
- Creença en el seu propi ésser humà, i en la seva intervenció en el perfeccionament de l'ordre existent.
- Actitud essencialment activa i sistemàtica fins acabar plenament la tasca escomesa.
- Individualisme i independència personal, davant el caràcter anònim de l'època medieval.

La Itàlia del segle XV, i en aquesta la Florència dels Medicis, va ser el gran centre de l'Humanisme; els noms de Petrarca, Guicciardini, Maquiavel, Miguel Angel, Leonardo, Marsilio Ficino, Pico della Mirandola, etc., responen als d'humanistes destacats. En una segona fase, que comprèn el segle XVI, l'Humanisme es va difondre per Europa, i

va adquirir unes característiques peculiars a cada nació.

L'ideal educatiu del Renaixement es reflecteix clarament en els escrits de contingut polític-social, en els quals s'assagen nous models de comunitat i formes noves de comportament ciutadà; hi ha una implicació pedagògica en els temes polític-socials, i es pot afirmar que l'educació humanista del Renaixement és essencialment "politeia", entesa com: a) Mode o qualitat de vida del ciutadà basat en unes estructures jurídiques i de costum en què viu (civilitat). 2) Teoria política o conjunt de sabers sobre afers públics (ciència política). 3) "Praxi" política dels qui participen, governants i governats, en una forma de govern o règim polític determinat (vida política).

L'anàlisi dels escrits sobre l'home i la seva educació, i dels que tracten qüestions polítiques i socials, incloses les "utopies", permeten esbossar l'ideal educatiu de l'època:

- El sentiment social té com a punt de partida el coneixement dels límits reals de l'individu, la qual cosa permet el descobriment de la seva dimensionalitat, de la seva disponibilitat i de la seva vocació social.
- L'individu humanista, que sembla consumir-se en una actitud sensualista i egòlatra de l'home, és causa de la seva autoafirmació i confiança en ell mateix, on cadascú busca la seva pròpia identitat, la trobada amb ell mateix; i de la consciència del "lloc" que li correspon en el "món" social, al si de la comunitat.
- L'educació humanista és *politeia*, perquè es troba impregnada d'un caràcter social i polític. Així, la burgesia social i econòmica que neix i la moderna concepció de l'Estat afavoreixen el ressorgiment de nous ideals educatius. L'humanisme pre-

tén trobar l'home en l'àmbit social en el qual es mou: el príncep just, el cortesà perfecte, el bon ciutadà, el religiós, el cavaller, etc. En qualsevol cas, i per damunt de cap altra circumstància, sobresurt el model humà identificat amb la missió que ha de complir davant els altres, i que si no aconsegueix dur-la a terme amb èxit, la seva pròpia "homenia" ja no tindria raó de ser.

Aquest serà el sentit social veritable de la pedagogia humanista dels segles XV i XVI. Exemples clars del que s'ha dit anteriorment els trobem a *L'educació del príncep cristià*, d'Erasme, on la formació del príncep té una gran importància per al bé comú, i en conseqüència per al bé de l'Estat; *El Príncep*, de Maquiavel, i *El Cortesà*, de Castiglione, també són tractats on es veuen clarament reflectits els principis filosòfico-educatius renaixentistes. Les "utopies" del Renaixement: la *Utopia*, de Giordano Bruno; *La Ciutat del Sol*, de Campanella; *Nova Atlàntida*, de Francis Bacon; suposen, en definitiva, assaigs sobre nous ordres socials i polítics, en els quals s'implica directament l'educació.

L'activitat física en l'humanisme pedagògic

El moviment humanista espanyol comença a finals del segle XV i s'estableixen estudis de llatí i humanitats en infinitat de pobles. Ja en ple segle XVI, l'ensenyament es va fer obligatori a moltes ciutats. Els principals organismes d'ensenyament en aquella època són les universitats i els seus col·legis majors, els seminaris conciliaris i, després del Concili de Trento,

les preceptories de gramàtica, així com les escoles de primeres lletres. Durant el segle XVI es van crear les universitats d'Alcalá, Avila, Barcelona, Granada, Oviedo, Santiago, Sevilla, Saragossa i moltes altres. Els professors espanyols eren sol·licitats des d'universitats de tanta categoria com les de París i Coïmbra. Els dos nuclis universitaris més importants de l'època, Salamanca i Alcalá de Henares, seran les principals vies de penetració de les idees humanistes, fonamentalment a través de les seves càtedres de Gramàtica, Retòrica i Llengües antigues, així com per mitjà de l'ensenyament de la Sagrada Escripura, anomenada Teologia positiva.

Pel que fa a l'àmbit particular de l'Educació Física, contràriament al que es plantejava en el Renaixement italià i anglès, podem observar una manca total d'investigacions sobre aquest fet. Nombrosos autors de l'època, sens dubte influïts pels italians, es refereixen al tema: Nebrija, Vives, Huarte de San Juan, Palmireno, etc.; però es troba a faltar un treball de conjunt en el camp de la pedagogia. No passa el mateix des de la parcel·la mèdica on, com estudiarem en l'apartat següent, hi ha constants al·lusions a l'activitat física, una qüestió imprescindible si es vol arribar al manteniment d'una bona salut; l'exemple més clar el tenim en l'obra del doctor Cristóbal Méndez, titulada *Libro del ejercicio corporal y de sus provechos* (Sevilla, 1553).

A continuació farem un breu recorregut per l'obra dels pedagogs espanyols de l'època, en els escrits dels quals es recullen referències a l'Educació Física.

Elio Antonio de Nebrija va ser un gramàtic cèlebre que va destacar a més en matemàtiques, medicina, jurisprudència, teologia i pedagogia.

Pel que fa a l'aspecte doctrinal, es va mostrar com un excel·lent pedagog en defensar l'educació integral de l'ésser humà; tot i que va mostrar preferència per la formació intel·lectual i de la voluntat, no per això es va oblidar de l'harmonia i la bellesa del cos, procurant que fos sa i robust, i va posar de manifest que els sentits corporals deixarien de ser "humans" si s'escapessin del recte govern de les facultats anímiques.

La seva obra pedagògica és l'opuscle inèdit titulat *De liberis educandis* —De l'educació dels fills—, dedicat a Miguel de Almazán, secretari del rei Ferran d'Aragó, amic i protector seu. Les idees que ens exposa a la seva obra estan basades en el pensament dels clàssics i les seves referències a Aristòtil, Xenofont, Quintilià, Sòcrates, Virgili i personatges com Filip o Alexandre són constants. La finalitat de l'home és aconseguir la perfecció per mitjà de la pràctica de les virtuts físiques, intel·lectuals i morals. Entén que, d'acord amb la diferent disposició intel·lectual dels alumnes, l'educació es redueix a fomentar les aptituds naturals de cadascun d'acord amb les seves inclinacions. Defensa que durant els cinc primers anys de la seva vida no s'ha d'obligar els nens a treballar, i se'ls ha d'evitar la convivència amb gent maldestre i de mals costums. L'edat en què ha de començar la instrucció depèn de la capacitat de cada nen; no obstant això, pensa que es pot aprofitar la seva activitat natural per tal que aprengui jugant.

Dels dotze capítols de què consta la seva obra, els cinc primers tenen una vinculació directa amb l'Educació Física:

- Com ha de ser la dona que engendri fills. De la divisió de l'home en cos i ànima, i aquesta en raó i apetència.

- De com el cos es desenvolupa més robust.
- Que el nen sigui nodrit per la seva mare millor que per la dida.
- Quines cures calen per tal de formar el cos.
- Què han de fer els nens durant els primers cinc anys.

El seu raonament de partida se centra en la idea que "l'educació comença a tenir sentit en la bona conformació biològica i física, que s'inicia ja al ventre matern". L'òptima disposició natural, juntament amb l'austeritat i el sacrifici en el menjar i la beguda, i l'exercici normal de les funcions corporals són els factors condicionants de la bona formació del cos. L'educació s'ha d'iniciar doncs per la cura i l'enfortiment del cos, després amb les virtuts morals o de l'apetència, per les quals "se'ns anomena bons" i, finalment, amb les virtuts intel·lectuals o de la raó, que "fan savi l'home". La formació humana incideix sobre el cos, l'apetència i la raó, en una acció conjunta i recíproca.

L'obra pedagògica de l'insigne humanista valencià Joan Lluís Vives March s'inspira en els autors clàssics, Xenofont, Plató, Aristòtil, Quintilià, etc. Els trets més destacats d'aquesta són:

- L'aplicació de la psicologia a l'educació.
- L'ús del mètode inductiu i experimental.
- Partir dels objectes sensibles i naturals per arribar a les idees.
- Individualitzar l'educació.
- Reacció realista contra el verbalisme.

A De concordia et discordia in humano genere, Vives va defensar la convivència en pau dels cristians, superant pacíficament les contradiccions de classe i d'idees; i aquest pacifisme

fervent va influir en la seva concepció educativa. Va negar radicalment la consideració de l'Educació Física com a instrucció premilitar, tal com havien fet els primers humanistes italians, i va arribar a afirmar que *“los juegos no deben ser usados para hacer jóvenes salvajes y feroces, sino para promover el crecimiento del cuerpo”*. D'aquesta manera, la concepció “espartana” del grup de Vergerio és atacada, i es comencen a definir clarament els plantejaments cap a l'educació integral defensada per Guarino i Vittorino.

És partidari de la introducció de l'Educació Física en el programa educatiu, i defensa la necessitat que *“los ejercicios corporales sean frecuentes en los niños, pues a esta edad necesitan crecer, dar firmeza y robustez a su cuerpo, consolidando, en definitiva, su desarrollo...”*.

Però l'Educació Física no només havia d'atendre el fet d'aconseguir objectius físics: *“está bien que haya juegos en los que anden juntos la honestidad y el placer, como la pelota y la correa...”*. Quant a la pràctica esportiva, Vives afirma que *“los deportes tendrán por finalidad que el cuerpo se endurezca, no que se vuelva fiera brava; la salud física y corporal no tiene más objeto que la salud moral y ver cumplido aquel ideal que el poeta pagano pedía a sus dioses: mente sana en cuerpo sano”*. Així mateix, assigna al joc un valor terapèutic i recuperador *“como forma para que el ánimo se recobre y se recree, a fin de que pueda soportar el peso de la hacienda cotidiana. Entre juego y juego hablarán en latín y, por ende, con mayor gusto, si todo lo que se refiere al juego, previamente les fue explicado por el preceptor con palabras propias y castizas”*.

En la seva obra titulada *Los Diálogos*, dedicada al príncep Felip II, estudiant

en aquella època de Gramàtica amb el seu preceptor Juan Martínez Silíceo, per agrair els ajuts econòmics que, per mandat de Carles V, el seu pare, havien arribat fins a l'escriptor, hi surten sis diàlegs dedicats al tractament de l'activitat física lúdica —el que ell considera principis fonamentals per al desenvolupament de l'*homo ludicus*—, que es relacionen amb el *Diálogo III* (*“El niño camino de la escuela”*); el *Diálogo V* (*“La vuelta a casa y juegos pueriles”*); el *Diálogo X* (*“El vestido y paseo matutino”*); el *Diálogo XX* (*“El juego de naipes”*); el *Diálogo XXI* (*“Las leyes del juego”*), i el *Diálogo XXII* (*“El cuerpo exterior del hombre”*).

També dins els seus plantejaments psicològics, Lluís Vives atribueix al joc motor un paper transcendental com a mitjà ideal per conèixer les aptituds, les actituds i els interessos lúdics del nen; heus aquí les seves paraules textuais: *“se les ejercitará en juegos que denuncien el acumen y la índole nativa, particularmente con otros niños de su edad, con los cuales congenien. Aquí no habrá la más pequeña sobra ni el asomo leve de fingimiento, sino que todo saldrá natural, pues toda competencia alumbra y revela el ingenio no de otra manera que el calentamiento de la hierba o de la leña o de la fruta, que por el olor delatan su naturaleza”*.

Altres humanistes espanyols de la primera meitat del segle XVI, que també van fer aportacions al camp pedagògic van ser Juan Huarte de San Juan (1530-1588), un metge humanista que, basant-se amb els clàssics de la medicina, va intentar fer un estudi sobre els diferents enginys o temperaments de l'ésser humà per ajustar cadascú a l'art, la tasca professional o l'ofici que li correspongui, tal com diu el títol del seu treball: *Examen de ingenios para*

las ciencias, donde se muestra la diferencia de habilidades que hay en los hombres, y el género de letras que a cada uno responde en particular.

Juan Lorenzo Palmireno és autor d'un tractat titulat *De la buena crianza* (València, 1573), semblant al *Cortesà*, de Castiglione, però menys interessant; en aquest s'hi recull una sèrie de recomanacions relatives a les cures corporals i al joc com una activitat bàsica per a la conformació de la personalitat del nen.

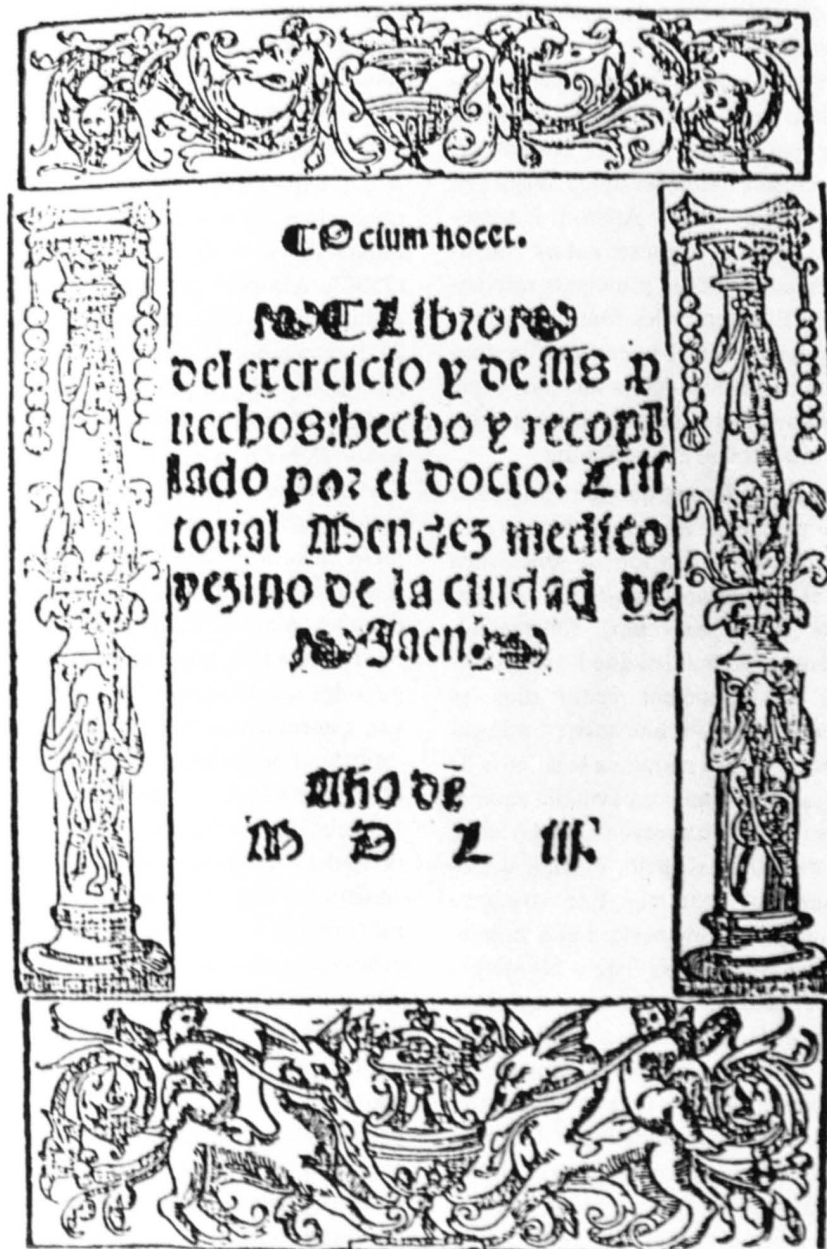
L'exercici físic en la medicina del Renaixement

Una de les constants que distingeixen l'humanisme renaixentista és el seu interès per recuperar els principis del saber establerts en el classicisme grec-romà. A més de l'àmbit educatiu, tot el que es refereix al cos humà i al seu desenvolupament s'aborda des d'altres sabers clàssics, com ara la filosofia i, especialment, la medicina; fins al punt que en aquest període l'exercici físic-corporal formarà una part important del saber mèdic juntament amb la higiene, donant lloc a la gimnàstica mèdica galènica. Això justifica el fet que els principals tractats sobre l'exercici físic escrits durant aquesta època siguin obra d'insignes metges humanistes, entre els quals destaquen *El vergel de sanidad* (1542), de Luis Lobera de Avila; *El aviso de sanidad* (1569), de Francisco Núñez de Coria; *La conservación de la salud del cuerpo y del alma* (1597), de Blas Alvarez de Miraval, i, com a obra més destacada en aquest àmbit, el *Libro del ejercicio corporal y de sus provechos* (1553), de Cristóbal Méndez, on s'ofereixen, com veurem, detallades recomanacions sobre

la manera de practicar l'exercici físic, valorant les seves diverses modalitats i destacant els avantatges que la pràctica del "joc de pilota" proporciona des del punt de vista psico-físic i recreatiu.

Encara que posterior a les obres esmentades, és d'obligada referència el llibre titulat *Medicina Española contenida en proverbios vulgares de nuestra lengua* (Madrid, 1616), del doctor Iván Sorapán de Rieros, el qual dedica un capítol sencer, el XXXIX, amb el títol de "*Quien se ejercita, descansa, y el que está en ocio, trabaja*", al tractament de l'exercici físic i als beneficis que es deriven de la seva pràctica. S'hi recullen contínues al·lusions als autors clàssics —Hipòcrates, Plató, Aristòtil, Galè—, i als àrabs —Avicenna, Averrois.

En l'àmbit de la medicina, l'humanisme del segle XVI va ser l'última i més esplendorosa etapa en la història del galenisme. Mai Galè havia assolit tanta influència i tan general, fins al punt que s'emprava el terme "galè" per designar el professional de la medicina. Tan sols dos corrents antigalenistes, els postulats per Paracels i Vesali, van qüestionar la medicina galènica renaixentista. Els investigadors contemporanis més prestigiosos de la història de la medicina, Laín Entralgo, López Piñero, Sánchez Granjel, etc., coincideixen a considerar diferents etapes durant el transcurs d'aquest intens i important galenisme: la primera inclou els metges que van seguir aferrats al galenisme arabitzat de la Baixa Edat Mitjana, els anomenats avicentistes, perquè es basaven principalment en la traducció llatina del *Cànon* d'Avicenna; la segona correspon al conegut galenisme humanista, el pensament central del qual va ser la tornada a les idees de Galè, tal com apareixien reflecti-

Portada del *Libro del ejercicio corporal y de sus provechos* (Sevilla, 1553).
Preservada de l'original. Biblioteca del Reial Monestir de El Escorial.

des en els textos grecs depurats des del punt de vista filològic; la tercera sorgeix d'una tendència que, partint d'aquest galenisme humanista i mantenint els seus objectius, va situar en primer pla els escrits hipocràtics com

a models d'observació: és l'anomenat "galenisme hipocràticista"; la quarta i última etapa es refereix al galenisme integrista, associat a la ideologia de la Contrareforma, els seguidors de la qual s'atenen a les doctrines mèdi-

ques tradicionals depurades d'innovacions.

Els metges renaixentistes que van escriure sobre l'exercici físic es poden agrupar i situar dins el corrent del galenisme humanista que s'inspira en Hipòcrates, Plató, Aristòtil i, sobretot, en Galè. Aquests autors constitueixen les seves principals referències. El retorn a les fonts clàssiques suposà un retrobament amb la gimnàstica mèdica dels antics, tot i que sota una forma més elaborada i sistematitzada que a l'Antiguitat.

L'aprofundiment que fan en l'estudi del galenisme abraça de manera particular alguns tractats de gimnàstica —el *De sanitate tuenda* i el *De parvae pilae exercitio*, fonamentalment—, de manera que l'exercici físic és àmpliament recollit dins les obres d'aquests humanistes, adreçades en la seva majoria a la defensa de la salut, la qual cosa avui dia anomenem “medicina preventiva” davant la malaltia, a excepció, és clar, de les situacions extremes que suscitava l'aparició d'una pesta; i que va interessar —l'exercici físic— als metges de l'època tal com ho testimonia la literatura professional d'aleshores. En aquestes obres s'ofereixen preceptes d'higiene lligats, quasi sempre, a normes dietètiques i formes d'exercitació corporal per a un millor manteniment físic; s'hi fa palès la gran influència dels “*regimina sanitatis*” medievals.

Així, per a J.M. López Piñero, “el galenisme medieval s'havia encarregat d'ordenar, des de l'esquema de les *sex res non naturales*, els grans capítols d'aquesta reglamentació vital. D'altra banda, la higiene era considerada des d'una perspectiva individual, la qual cosa equivalia a què els seus destinataris fossin exclusivament els privilegiats que integraven els grups dominants de la societat”.

Aquests *regimina* són elaborats per metges cortesans i van adreçats als seus senyors i protectors, en definitiva, als membres de la classe dirigent i a la noblesa.

Algunes d'aquestes obres són demostració clara d'això, com el ja esmentat *Banquete de nobles caballeros* (1530), reimprès pel seu autor, el doctor Luis Lobera de Avila, metge de l'emperador Carles V, el 1542, amb el títol de *Vergel de sanidad*, i dedicat al “*ilustre y muy magnífico Señor Don Francisco de los Cobos, Comendador mayor de León y Secretario del Consejo del Estado y Secretario de su Majestad*”. El contingut d'aquesta obra recull un rigorós i complet pla de vida per regular l'existència dels que l'acullin com a guia des que es lleven fins que se'n van a dormir, una vegada acabada la jornada; s'hi estableixen, de manera clara i detallada, el tipus d'exercici físic que s'ha de realitzar —en funció de l'edat i les característiques psicosomàtiques de l'individu—, les hores més apropiades per a menjar —especificant els aliments i les begudes que s'han de prendre—; també parla del son, de com s'ha de dormir i dels grans beneficis del bany. Dedicava un capítol sencer a exposar els “danys i profits” de l'acte carnal i la continència. El doctor Lobera s'inspira, segons ell mateix ens manifesta, en l'autoritat dels metges grecs i àrabs més il·lustres.

En la segona edició del *Banquete de nobles caballeros*, el qual titula *Vergel de sanidad*, Lobera dedica dos breus capítols a oferir recomanacions higiènic-dietètiques als qui viatgen per mar i per terra, amb la finalitat d'oferir l'ajut d'aquest saber als prelats i nobles senyors que, en el servei a sa majestat, “han de peregrinar” per diverses regions, amb aires, aigües, manteniments i costums diversos.

Per a la seva realització s'inspira en disertacions sobre el tema que ha llegit de Galè, Rhazes i Avicenna, juntament amb la seva experiència personal d'incansable viatger. Una altra obra del doctor Luis Lobera, que també contribuï a la difusió de normes higièniques i de salut, és el *Libro del regimiento de la salud y de la esterilidad* (1551).

També és important, i molt original en el seu text, l'esmentat *Libro del ejercicio corporal y de sus provechos*, escrit el 1553 pel doctor Cristóbal Méndez, on s'ofereixen normes bàsiques sobre la manera de realitzar l'exercici corporal, valorant-ne les diverses modalitats i destacant els avantatges del joc de pilota sobre altres pràctiques físico-esportives, per la seva globalitat en la participació corporal i l'esforç que requereix, a més de l'alta motivació que implica la seva pràctica; també relaciona les diverses formes de pràctiques físiques amb l'edat, el sexe i la condició social dels participants.

En la seva obra *Regimiento y aviso de sanidad* (1569), el doctor Francisco Núñez de Coria aborda un tema tan interessant per tenir cura de la salut com és l'ús del bany —complement indispensable de l'exercici físic— i dels beneficis higiènic-corporals que se'n deriven.

Francisco Valles, metge i intel·lectual de l'època, que va ser catedràtic de Prima de Medicina a la Universitat d'Alcalá de Henares, metge de cambra de Felip II, protometge de tots els regnes i les senyories de Castella i organitzador, amb Benito Arias Montano i Ambrosio de Morales, de la gran biblioteca d'El Escorial; en la seva obra *Las controversias médicas y filosóficas* (1556), llibre sisè, es refereix a l'exercici físico-corporal com “un element fonamental per poder prolongar la vida de l'ésser humà,

juntament amb una bona higiene alimentària, la cura corporal i la pràctica adequada de l'acte sexual i el son”.

Ja a finals de segle, surt editada l'obra de Blas Alvarez de Miraval, titulada *La conservación de la salud del cuerpo y del alma* (1597); en aquesta l'autor especula sobre els mitjans que l'home té al seu abast per conservar la salut, prolongar la seva existència i fer que aquesta sigui més agradable i feliç: en primer lloc es trobarien els mitjans d'índole general, els que caracteritzen l'estil de vida; a continuació, s'haurien de considerar els que afecten la vida corporal física, i, finalment, els referits a la vida moral o espiritual.

Entre els mitjans físics, tots referits a la conservació de la salut corporal, destaca en primer lloc el fet de tenir una acurada vigilància de les diferents estacions de l'any, les seves bondats i perills, que analitza seguint la lliçó hipocràtica. Altres coses importants són l'exercici físic, un ritme ordenat en el son i la vigília i determinades precaucions en el menjar i el beure.

L'exercici moderat ajuda a conservar el calor natural i preserva de molts mals, com opilacions i espasmes, encostipats i altres afeccions; evita l'obesitat i ajuda a evacuar els humors superflus: “*siguense al cuerpo humano tres cosas de mucha importancia con el ejercicio, dureza en los miembros, aumento del calor natural, y mas velox movimiento en los espiritus*”. És incondicional la seva lloança del joc de pilota i de l'exercici de la caça.

Així doncs, la gimnàstica heretada de Galè, com a part pertanyent a la higiene, adquireix una doble finalitat durant el Segle d'Or: en primer lloc, la conservació d'una bona salut corporal, si se'n disposa, i en segon lloc la recuperació i el manteniment

d'aquest bon estat de salut, si per qualsevol circumstància s'ha arribat a perdre, suposant en darrera instància l'aconseguint del que el metge de Pèrgam denomina benestar corporal o *euxia*.

Arribats en aquest punt, es fa necessari precisar que els beneficis derivats de la pràctica física no ens han de conduir a la idea que totes les persones han de realitzar aquesta mena d'activitat de manera indiscriminada i al seu aire. Els metges humanistes tenen molt present aquest detall en els seus escrits i, seguint les doctrines del seu mestre, Galè, consideren que el primer efecte de l'exercici físic és el sufocament —la manca d'alè—, seguit d'un augment significatiu de la calor corporal.

I això suposa el punt de partida que ens porta a reflexionar sobre la conveniència o inconveniència de la pràctica d'exercici físic, depenent de les característiques somàtiques de l'individu; és un axioma de la gimnàstica galènica la consideració que “*la práctica de ejercicio físico está en función de las características particulares de cada individuo; así, los que tienen una complexión cálida y seca deben de apartarse del daño que el aumento del calor corporal, derivado de la práctica física, les produce*”.

En el cas de certes malalties que comporten febre aguda, es fa imprescindible el repòs, i l'exercici físic és contraindicat; passa el mateix en casos d'excessiva primesa, en els quals es necessita moderació, perquè la humitat derivada del repòs és molt necessària. En medicina s'estableixen estretes relacions entre el temperament, la malaltia i la forma d'exercici físic més convenient.

El seguiment mèdic de les persones que realitzen qualsevol mena de pràctica física ha de ser molt minuciós,

ajustant el tipus d'exercici, el seu nivell d'intensitat i el seu temps de recuperació a les característiques humoral pròpies de cada individu: als cossos que són alhora càlids i secs no els convé la pràctica de cap mena d'exercici físic; els que són càlids i humids suporten bé l'exercici, però moderat, ni intens ni ràpid; els que són freds i secs s'han d'exercir en funció de la seva fredor, però per la seva primesa no requereixen moviments ràpids ni vigorosos, sinó solament moderats i molt lents en la seva execució; els cossos freds i humids, més que tots, necessiten exercicis molt intensos i ràpids, perquè d'aquesta manera suprimeixen el seu excés d'humitat alhora que s'exciten i fan més gran la seva calor natural.

En la medicina humanista apareixen recollits ja un gran nombre de factors que intervindran en la pràctica de l'exercici físic i que el metge ha de tenir en compte per aconsellar convenientment els seus pacients: la quantitat de pràctica necessària en funció de les característiques i el nivell físic de l'individu, la intensitat més adequada tenint en compte la seva capacitat i predisposició a l'esforç, el tipus/la forma d'exercici més apropiat a les seves possibilitats i capacitat d'execució —preparatoris, apoteràutics o veritablement exercicis—, el lloc més adequat per realitzar-los, el temps més convenient per practicar-los, els senyals —síntomes— que ens permeten controlar la nostra pràctica i el moment precís en què hem de descansar o abandonar l'exercici, etc.

Per als metges humanistes, convençuts que la gimnàstica és una part més de la medicina, l'objectiu fonamental se centra a intentar ampliar al màxim el domini dels exercicis que Galè havia considerat útils per a la conservació de la salut. Amb els seus

plantejament arriben a aconseguir la plena integritat de la gimnàstica grega, sense cap limitació en la seva permanent incorporació de noves formes d'exercicis i de jocs, durant el segle XVI.

Els jocs i esports populars en l'Espanya del segle XVI

Hem vist com els humanistes recomanaven la pràctica de l'exercici físic-corporal en les seves obres didàctiques, ideològiques i, sobretot, mèdiques, si bé és cert que, en la majoria dels casos, les seves proclamacions van ser veus que van clamar en el desert, perquè les estructures socials, econòmiques, polítiques i, fins i tot, educatives, no estaven preparades per assimilar tan ràpidament aquestes noves idees i posar-les en pràctica. Tanmateix, no treu mèrit a l'Humanisme com el motor impulsor que va ser d'una educació integral que perseguia el retrobament amb l'home harmoniós i equilibrat. Potser l'exemple més clar en aquest sentit el trobem als *Espejos* o *Regimientos* de prínceps, continuadors dels antics i medievals que aspiraven a formar reis íntegres moralment, espiritualment i físicament. Reis que poguessin competir amb els millors en el joc de pilota, en l'esgrima, en la caça o en l'equitació; que poguessin aprofundir en les arrels del saber, gaudir amb la bona música o enfrontar-se a les dures tasques derivades del govern de l'Estat; que fossin capaços d'administrar justícia i de ser bondadosos amb els seus súbdits. Volien ser, en definitiva, un mirall i exemple en què es poguessin emmirallar els nobles i la gent del seu poble.

Ara bé, cal considerar el fet que l'activitat físico-esportiva no va ser una

explosió sobtada i aïllada d'aquesta època, ja que, en tant que recreació o passatemps, s'ha desenvolupat o alterat habitualment en determinats medis socials al llarg d'extensos períodes de temps —un exemple evident el tenim a l'Edat Mitjana. El que sí farà el Renaixement és obrir un nou període en la consideració de l'activitat físico-esportiva, de manera que els jocs, les competicions i l'exercici físic passen a ser matèria de meditació, anàlisi i debat; s'assenten així uns criteris bàsics de selecció d'uns esports en detriment d'altres, valorant-ne sobretot la utilitat ideològica. Els intel·lectuals europeus d'aquesta època comencen a avaluar les activitats físico-esportives, com les altres coses, en funció de la seva aplicació pràctica.

En el treball i el descans —oci— es troben els pilars sobre els quals es basa la raó primera dels jocs i els esports practicats pels nostres avantpassats del Segle d'Or, que va significar per a ells una forma de diversió i esbarjo. Malgrat que, com hem estudiat en l'apartat anterior, l'activitat físico-esportiva d'aquesta època també enalteix, en un altre camp d'estudi, la higiene com a part integrant de la ciència mèdica perquè la considera exercici, aquest punt de vista que ja venia de l'antiguitat i que serà recollit i portat a la pràctica per professionals de la medicina humanista destacats, els ja referits Luis Lobera, Cristóbal Méndez, Núñez de Coria, Alvarez de Miraval, etc.

Al segle XVI la paraula *esport* no tenia un sentit tan precís com en l'actualitat i fins i tot era poc utilitzada; se substituï per l'ús més freqüent d'altres mots com *entreteniment*, *joc* i *esbarjo*, que en ocasions hi coincidien. Vegem, doncs, l'íntima relació que existia entre la diversió, el joc, l'esport i l'exercici físic, que, en

l'època que ens ocupa, impedia establir amb nitidesa els seus límits relatius, tal com és possible de fer a l'actualitat.

En els textos antics apareixia àmpliament recollit el concepte d'exercici físic —Hipòcrates, Galè, Cels, etc.—, i passà el mateix en diversos tractats de salut medievals als quals també ens hem referit —Avicenna, Maimònides, Arnau de Vilanova, etc.—, la qual cosa, sens dubte, ens demostra que el terme *exercici físic* utilitzat genèricament potser sigui l'equivalent més exacte del concepte d'*esport*, tal com avui l'utilitzem nosaltres.

El que és inqüestionable és que els jocs i els esports a l'aire lliure que avui dia es practiquen al nostre entorn social i que en part són considerats com una conquesta dels primers anys del segle XX, ja es practicaven a l'Espanya del segle XVI, considerada en aquells temps com "*el emporio de toda suerte de juegos, de artes de la esgrima, de la equitación, de la dureza, del tiro con arco y de la caza; además de que la destreza y la agilidad física eran ya tenidas como constitutivos diferenciales del varón noble y vigoroso*".

La competició, derivada del concepte que es tenia de les lluites i dels jocs, com a forma de vèncer l'adversari i demostració del valor, la gallardia, la força i la destresa, era quelcom que encaixava perfectament dins el caràcter espanyol —sobretot si el triomf es podia oferir com a trofeu a la dona estimada—, i elevava l'estima cap a les diverses modalitats de jocs i esports existents; es presentava com una atracció i encants singulars, i va arribar a conquerir l'afició de totes les classes socials. Així, no hi havia festa popular, fira o romeria on no s'organitzessin tota una sèrie de concursos esportius i apostes amb els seus premis corresponents, que es distribuïen entre els guanyadors i que solien con-

Pintura del segle XVI, titulada *Els jocs infantils*. Obra del manierista holandès, continuador del Bosch, Peter Bruegel (o Brueghel, com va signar al començament el seu cognom), conegut a la Història de l'Art com Bruegel el Vell. Museu d'Història de l'Art. Viena.

sistir en un retall de roba fina, un barret, una daga, etc.

Luis Vives fa una interessant reflexió en relació amb la importància que té el joc com a forma adequada de passar el temps lliure, i afirma: *“fue creado el hombre para cosas serias, no para juegos y burlas, mas los juegos se inventaron para recreo del ánimo fatigado de las cosas serias. Sólo, pues, se debe de jugar cuando estuvieran cansados el ánimo o el cuerpo, tomando el juego no de otra suerte que la comida y la bebida, el sueño y las demás cosas que renuevan o reparan, porque tomado de otro modo sería vicio, como cuantas cosas se hacen fuera de tiempo... Se ha de procurar, mientras lo permita la salud y el tiempo, que el juego, al par que diversión, sea ejercicio del cuerpo y también que no sea juego de tal calidad que dependa todo de la suerte, sino que la experiencia y el saber corrijan los malos azares de la fortuna”*.

Pedro Mexía, reprovant l'ociositat, lloa el treball i l'exercici al·ludint al fet que *“Galeno, sin trabajo y ejercicio dice que es imposible ser sanos; Avizena dice lo mismo, y con él Cornelio Celso y otros médicos grandes”*.

El batxiller Miguel Sabuco, que va publicar les seves obres amb el nom de la seva filla Oliva Sabuco de Nantes, es fonamenta en Ovidi per donar-nos uns encertats consells a propòsit de la gran importància que té l'exercici físic en l'ocupació del temps lliure, cosa que nosaltres coneixem com a oci actiu.

Entre els jocs esportius de l'època, uns van ser més practicats que altres en les diverses classes de la societat, tot i que hi ha una contradicció evident entre els diversos tractadistes, com passa, per exemple, amb el joc de pilota, que per a uns és impropri de reis i prínceps i, fins i tot, es prohibeix la seva pràctica als clergues en algunes constitucions sinodals, com en la Calahorra —La Calzada—;

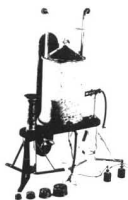
mentre altres, en canvi, ho consideren adequat per a la formació física de l'hereu; el mateix Cristóbal Méndez ens explica en el seu llibre com l'arquebisbe de Sevilla, Don Diego de Deza, era un gran aficionat al joc de pilota.

En els diversos tractats dedicats a l'educació de prínceps hi ha elogis a l'exercici físic, i fins i tot s'arriben a concretar algunes formes d'activitat física com a més convenientes per a la formació de l'hereu. Així, s'aconseja que *“cuando los años del príncipe sean pocos, ningunos divertimentos mejores que los que acrecientan el brío y afirman la fuerza, como las armas, la jineta, la danza, la pelota y la caza”*. Aquest plantejament ja va ser àmpliament desenvolupat pel rei Savi a *Las Partidas*.

En termes similars s'expressen altres autors d'aquesta mena d'obres, com el pare Juan de Mariana, per a qui *“la carrera, la equitación, los juegos de pelota y otros juegos, la caza, el tiro con arco, la danza y el combate simulado, son formas básicas para la preparación física del príncipe; desaconsejándose las distintas formas de lucha mano a mano y cualquier otra actividad que implique manoseo o forma de derribo del cuerpo del príncipe”*.

Fra Alonso Remón destaca com a pràctiques físico-esportives més apropiades per a l'educació d'un noble *“la caza, el torneo y la justa —si se practican como entrenamiento y no con intención de aniquilamiento—, el juego de pelota —a mano o a pala—, el ajedrez y, sobre todo, el juego de los trucos, porque tiene grande gala y participa de todo, de alegre creación y de razonable ejercicio”*.

En qualsevol cas, els exercicis dedicats a la formació física del príncep en particular i de la noblesa en gene-

ral han de ser “*honestos, frecuentes y no violentos; dirigidos al cuidado de su salud y a la robustez de las fuerzas de su ánimo y de su cuerpo, sirviendo los mismos para dar más brillo y grandeza a la monarquía*”.

Sobre la caça, activitat esportiva que va gaudir de gran prestigi i acceptació entre la noblesa d'aquella època, ens il·lustren diversos passatges del *Quixot*, en els quals el duc, referint-s'hi, afirma que “*es una imagen de la guerra, porque conlleva estrategias, astucias, insidias para vencer al enemigo, ... y es ejercicio que se puede realizar sin perjuicio de nadie y con gustos de muchos*”; i en un altre passatge el gentilhome camperol, representat pel cavaller del Verde Gabán, afirma: “*soy más que medianamente rico, paso por la vida con mi mujer, con mis hijos y con mis amigos; mis ejercicios son la caza y la pesca*”.

Així doncs, es poden establir dos grups de jocs en funció dels seus practicants: uns propis de reis i nobles, que podem denominar *aristocràtics*, i altres més practicats pel poble urbà i rural, que denominem *populars*. No obstant, cal dir que moltes d'aquestes activitats són comunes a tots dos grups, tals com els jocs de pilota, determinades formes de caça, la pesca, les bitlles, etc.

Entre les activitats físico-esportives *aristocràtiques*, és a dir, les pròpies de reis i nobles, destaquen:

■

Les *justes* i els *tornejos*, que apareixen com una reminiscència clara de les mateixes activitats sorgides a l'edat mitjana. La justa es defineix com un “*ejercicio de la caballería de los hombres de armas, que propiamente se llama cathaphractos, por ir todos armados de punta en blanco, y tórnase por fiesta y regocijo, como el*

juego de las cañas lo es de los ginetes. Hay dos géneros de justas: una que llaman real y esta es muy costosa y embarazosa; otra llamada justa ordinaria. Pónese una tela tan larga como una carrera de caballo y de la una parte a otra se vienen a encontrar los caballeros al medio della, partiendo ambos a un tiempo con el son de la trompeta”.

La justa va ser considerada la festa reial més brillant i destacada, suprema manifestació de l'il·lustre i clar exercici de les armes. Entre les condicions tècniques bàsiques que havia de reunir el bon justador es trobaven: en primer lloc, tenir un bon cavall —gran, ample i fort, amb un trepitjar superb i gallard; que s'acostés bé a la roba, i que hi estigués molt quiet i tranquil; que partís molt segur i no de sobte, i que corrés amb gran fúria—; les armes havien de ser noves, daurades i molt ajustades al cos del qui les duia; els vestits i els paraments havien de ser galans, rics i esplèndids; les divises formoses, discretes; i a les persones i les cases acomodades, els *sayetes*; la sella de muntar, depenent de l'altura del cavaller, havia de ser més o menys ampla; les llances havien de ser més aviat curtes, gruixudes i lleugeres de pes, fetes de fusta de pi i adornades amb tela. De manera que justar bé consistia a posseir un bon cavall, bones armes —de qualitat i correctament ajustades—, una sella feta a mida del justador, i una bona concentració per poder aprofitar al màxim els possibles errors del contrari.

Quant als aspectes reglamentaris i morals, cal destacar l'exquisida pulcritud sota la qual es desenvolupava aquesta activitat. El desenllaç final era valorat per dos jutges i el seu veredictes era inapel·lable. No es podia tocar la tela que cobria l'espina longitudinal de fusta que separava els

combatents; el que perdia alguna peça del seu equipatge era desqualificat; desarmar el contrari o fer-li perdre l'equilibri suposava el triomf; no més es podia tocar el cos del contrari amb la llança i al pit; no hi havia temps límit i la justa s'acabava quan un cavaller era capaç de vèncer tots els seus oponents.

El distintiu de cada cavaller era la *divisa*, l'*empresa* o el “*mote*”, la qual cosa d'alguna manera suposava la manifestació oculta del seu ànim —potser, la seva motivació intrínseca més poderosa per guanyar. La *divisa* estava representada per un color i cada color tenia el seu significat: el color lleonat descobria senyoriu; el color lleonat fosc, angoixa; el verd clar, esperança recobrada; el verd fosc, esperança perduda; el taronja, porfídia i compliment de desig. L'*empresa* estava definida pel dibuix que portava el cavaller al pit —una palma, un llorer, una àguila, un lleó, etc.—, i una frase al·legòrica que circumscriu el dibuix i venia a exposar la intenció del seu pensament. El “*mote*” es representava per una frase que el cavaller no portava pintada al vestit, però que suposava el seu crit d'ànim o de guerra abans d'iniciar-se la competició i que era una declaració de la seva intenció; per exemple, són famoses aquelles de “qui val més pateix més!”, “qui espera desespera!”, “per a tots surt el sol!”, etc.

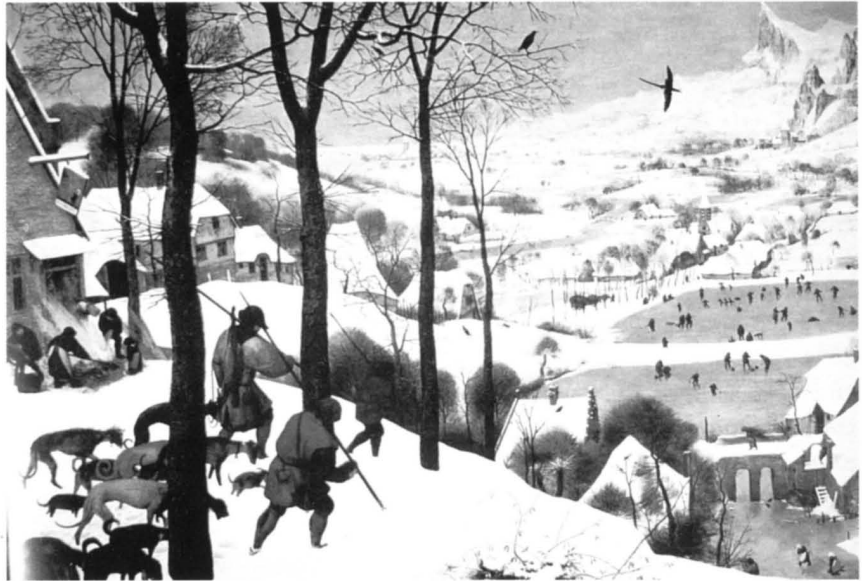
El *cartell de desafiament* era el motiu que donava lloc a la posada en marxa d'aquest esdeveniment, i s'hi recollien les causes que el motivaven, el nom i el títol dels combatents, l'hora, el lloc i les normes bàsiques sota les quals s'anava a desenvolupar l'esdeveniment, així com el nom dels jutges encarregats de dirigir la contesa.

La fama i la popularitat d'aquesta activitat lúdico-esportiva va arribar fins a tal punt que fra Alonso de Cabrera

relata una “*justa a lo divino*” en la qual Déu mateix baixa del cel per justar amb Sant Joan Baptista, la qual cosa suposa, en definitiva, una al·legoria que utilitzava perquè “*los cristianos abran sus ojos a la fe, y puedan ver dos valentísimos justadores que en una fresca ribera hacen campo. La joya es la humanidad, que no tiene precio en valor; las lanzas son el bautismo; y la tela o estacada, el Jordán (río acostumbrado a ver grandezas de los siglos antiguos) que en aquel punto sacó de entre las cañas y barrizales la cabeza a ver si esta maravilla sobrepujaba a las pasadas*”.

El torneig a cavall té lloc en camp obert i consisteix en una trobada d'un grup de cavallers contra un altre, molts junts, i és més perillós i representa el que és una batalla de gent d'armes. Aquesta manifestació se suavitzà al Renaixement, i tot i que continuà gaudint de gran prestigi entre els cavallers, ja no suposà la barbàrie de batalla campal a mort que fou a l'Edat Mitjana.

No hi ha dubte que una de les pràctiques físico-esportives més valorades per l'aristocràcia al llarg de la història ha estat la caça. Això és el que han fet preferentment reis i nobles: caçar. Al segle XVI les arts de la caça es perfeccionen fins a tal punt que s'arriben a dictar una sèrie de normes per intentar regular aquest esport, establint-se en primer lloc quatre classes de caçadors: els anomenats “*chucheros*”, que mataven amb “*alares*” i “*orzuelos*” les perdius i els coloms, prenien ocellets amb vesc, llaços, ballestes, xarxes, i amb altres instruments d'aquest gènere. Els caçadors, que podien caçar amb gossos de mostra i mataven les perdius al terra i volant, i en l'aigua pescaven amb la xarxa que anomenaven “*butrón*”. Els “*monteros*”, que serien els especia-

Pintura del mateix autor, Peter Bruegel el Vell, titulada *El retorn dels caçadors*
Museu d'Història de l'Art. Viena.

listes en caça major i es dedicaven a la daina, el porc senglar, el llop, el cérvol, la guineu, etc. Els *ballesters*, que utilitzaven la forma d'esquivar, empaïtar i fer caure, conduint l'animal cap a un punt determinat per matar-lo.

■

L'*esgrima* també va ser un exercici lúdic-esportiu de gran acceptació durant aquesta època. La pràctica d'aquest esport es reservava gairebé exclusivament a l'aristocràcia. Consistia “*en un ensayo y ademanes de reñir uno con otro, y por ser de burla se llama juego; aunque entre burla y juego se suelen dar muy buenos coscorriones. Los maestros de esgrima enseñan las posturas, el desnudo, el ayre en cortar de tajo y revés, y huir de punta, el acometer, el retirarse, el reparar el golpe y huir el cuerpo, y todo lo demás concerniente a defenderse y ofender*”. L'ensenyament de l'esgrima era un exercici imprescindible en l'educació de la noblesa, i

s'iniciava als set o vuit anys. Era obligatori al principi *jugar la espada a dos manos*, fent servir de manera progressiva la mà dreta, l'esquerra i les dues simultàniament amb una espasa a cada una d'elles “—*porque es ejercicio que fortifica los miembros y agiliza el cuerpo, preparando, además, al individuo para el combate*”.

Hi ha moltes referències expressades a la metodologia que s'ha de seguir en el procés d'ensenyament-aprenentatge d'aquesta habilitat. Destaca, per la seva extraordinària visió pedagògica del que suposa una progressió metodològica-didàctica —perquè ordena els continguts de menys a més dificultat mitjançant la realització de pràctiques distribuïdes, una citació de Pacheco Narváez que reproduïm a continuació: “...y demás de lo dicho que no quieran, ostentando de científicos, dar muchas lecciones juntas, porque el que comienza a saber, es semejante a la vasija de boca angosta, que no puede recibir sino por partes mínimas; y aunque el entendi-

miento del enseñado sea muy capaz, ha menester tiempo para pasar del no saber al saber, y otro tiempo (y no el menor) para ajustar las acciones de los pies, cuerpo, brazo y manos, haciéndolos obedientes a lo que determinar el entendimiento, y quisiere la voluntad que se haga, que al fin son instrumentos materiales y rudos, que no fácilmente obedecen, y sirven a estas dos potencias”.

Hi ha alguns tractats que recullen els conceptes tècnics i estratègics de l'esgrima i la forma d'ensenyar-los; i fins i tot alguns s'arriben a referir a determinats matisos morals de l'art de l'esgrima en relació amb la tasca dels capellans predicadors, als quals en la seva recerca contínua d'obrir la guàrdia—el cor— dels seus fidels se'ls arriba a comparar amb “*los esgrimadores del floreo*”.

La “*sortija*” era un “*juego de gente militar, que corriendo a caballo apunta con la lanza a una sortija que esta puesta a cierta distancia de la carrera*”. Els dotze cavallers participants se situaven darrere una línia o punt de sortida, i a uns dos-cents metres, subjecta a uns pals laterals, s'hi col·locava una corda transversal de la qual penjaven els anells; al senyal del jutge, s'iniciava la festa, i els cavallers sortien esperonats, mirant de passar la llança per l'anell corresponent. Es proclamava guanyador el primer que ho aconseguia. La competició es desenvolupava individualment i per parelles, i els premis per als guanyadors eren quantiosos. Tres jutges, elegits pels organitzadors de la festa, eren els encarregats que es complís el reglament establert per al joc.

El joc anomenat “*las cañas*” té el seu origen en l'Espanya musulmana. Es

recull i es practica durant els segles XVI i XVII. Fra Diego de Arce afirma que “*nuestra voz caña no es nuestra, sino hebrea, que se ha quedado en el lenguaje de algunas naciones, y dice rama. Se entiende por cañas lanzas, porque, en realidad, no eran las de las fiestas aquello que verdaderamente y en primer término entendemos por cañas, porque jugar con estas más hubiera sido diversión de muchachos que no de jinetes, como cosas tan flacas y quebradizas sino de maderas fuertes, y además en su forma eran largas*”.

El desenvolupament del joc consistia a organitzar dos equips —quadrilles— de dotze cavallers cada una, situats per parelles; en un camp gran s'establien dos fons en què se situaven els equips; quan el jutge feia un senyal anaven sortint els components de cada equip de dos en dos per trobar-se i mirar de fer caure els contraris amb les seves canyes. El joc s'allargava indefinidament, fins que els jutges o el president de la festa ho considerava oportú. El guanyador era l'equip o la quadrilla que tenia menys caigudes al seu haver. Va ser famós i llargament celebrat un joc de canyes que hi va haver a Saragossa el 1585, amb motiu del casament de Catalina d'Àustria i el Duc de Savoia, i en el qual van participar quaranta-vuit cavallers de Saragossa, repartits en quatre quadrilles; la festa es va allargar tota la nit del 12 al 13 de març d'aquell any.

Els *jocs de pilota*, heretats d'èpoques anteriors, es practiquen sota diverses modalitats i utilitzant diferents tipus de pilotes: l'ordinària era la que estava embotida de pèls, d'on prové el seu nom; era rodona i amb ella es jugava als trinquets —frontons—; es coneixia amb el nom de “*pelota cor-*

tesana”, i es feia servir per al joc de la “*palma*” la mà oberta. Una altra era de vent, coneguda amb el nom de “*follis*”, i es feia servir per jugar en llocs espaiosos —al camp, a les places, als carrers, etc. La pilota “*pagánica*”, anomenada així perquè s'utilitzava a les viles, tenia la mateixa constitució que la pilota ordinària, és a dir, embotida en ploma. El quart tipus de pilota es corresponia amb l'anomenat “*harpasto*”, i s'utilitzava per practicar el conegut joc de la “*chueca*”.

Quant a les diverses modalitats de joc, a més de les ja descrites en l'apartat anterior, de la “*palma*”, la “*soule*” i el “*mallo*”, van adquirir una extraordinària expansió altres formes de joc menys formals reglamentàriament parlant, i amb un caràcter més popular. Estudiarem, a continuació, algunes d'aquestes manifestacions lúdic-esportives.

El “*juego de birlos*” es correspondria amb l'actual joc de bitlles, i és precisament a partir del segle XVI quan es converteix en el joc popular més estès per la nostra geografia nacional. La definició més completa d'aquesta activitat la trobem al *Diccionario de Autoridades*, que diu: “*juego bien conocido en España que consiste en poner sobre el suelo nueve bolos derechos, apartados entre sí como una cuarta, y a veces menos, y formando tres hileras igualmente distantes, y más adelante se pone otro que se llama diez de bolos; y, tirando con una bola desde una raya que se señala, gana lo que derriba como pase del diez, porque si se queda antes, es cinco y, aunque haya derribado bolos, no los cuenta; y desde el parage donde paran los bolos se birla después*”.

El “*juego de birlos*” durant el segle XVI presentava dues modalitats que eren en realitat dues formes diferents de jugar a les bitlles: una d’apropiada per als homes, i una altra per a dones. Es diferenciaven entre si pel *nombre de bitlles* —nou en l’home i set la dona—; la *grandària de les bitlles* —amidaven vint-i-sis i trenta-sis cm d’altura, en cada cas—; la *forma de les bitlles* —tres boles que no són esfèriques, sinó tronco-còniques, en el cas dels homes; i una bola en forma de cilindre amb els extrems arrodonits, en el cas de les dones—; el *terreny de joc* —que variava quant a la ratlla de separació que es marcava per a la tirada, ja que mentre en el cas dels homes se situa a tres metres de les bitlles, en el joc femení la marca s’establí a dos metres—; el *valor de les apostes* —en el cas dels homes estava permès apostar, i les dones ho tenien prohibit. Una modalitat de joc semblant a aquesta es continua practicant actualment en una part de la Rioja.

El “*juego de pelota o chueca*”, famosa pràctica lúdico-esportiva del segle XVI, apareix recollida en l’obra Covarrubias, que en al·lusió a la “*chueca*” diu que “*es una bolita pequeña con la que los labradores suelen jugar en las horas libres el juego que llaman de la chueca, poniéndose tantos a tantos; y tienen sus metas o pinas y guardan que los contrarios no les pasen la chueca por ellas, y sobre esto se dan muy buenas caídas y golpes. Díjose chueca de chocle, que es el sonido que hace el golpe*”.

El Diccionario de la Real Academia Española (DRAE) ho defineix com “*juego que se hace poniéndose los jugadores unos en frente de otros en dos bandos iguales, procurando cada uno que la chueca, impelida con palos por*

los contrarios, no pase la raya que señala su término”.

Sobre la porteria o meta en aquest joc, precisa Correas: “*Pina o pinada se llama en el juego de la chueca entre dos bandos en un raso llano, que procuran pasar la chueca con golpes de cayado o chuecazos, por la pina de los contrarios, que es una como portada hecha de dos lanzas o ahijadas hincadas en el suelo en proporcionada distancia, y otra al otro cabo del campo de los contrarios, y asiste uno en cada uno a guardar que no pase la chueca*”.

Diego de Guadix també ho esmenta, tot i que només en referència al nom de la bola: “*chueca llaman en algunas partes de España a cierto trozuelo o pedacillo de madera (menos redondo que bola) con que antiguamente jugaron los árabes en España y juegan hoy en día los labradores en Castilla*”.

A *Las Ordenanzas Reales de Castilla*, llibre VIII, títol 10, L. 7, apareix una referència en la qual s’al·ludeix a la regulació dels “*los juegos de tablas e naipes, e azares e chuecas*”. També s’hi refereix el pare Alonso de Ovalle en la *Historia del Reino de Chile*, p. 93, en què “*..juegan a la chueca, que es el juego en el que los Indios hacen mayores demostraciones de agilidad y ligereza*”.

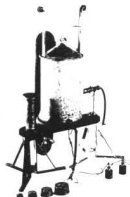
La “*virloa*” era un altre joc típic del segle XVI que es practicava en les viles de Castella la Vella, especialment en terres de Salamanca, i que consistia a fer passar una pilota entre unes “*pinas*” o estaques que es col·locaven a distància proporcionada, empenyent-la amb uns gaiatos curts —espècie d’estics actuals— les voltes o anells dels quals estaven encordades amb cordes a mode de raquetes. Surt referit al *Tesoro* de Covarrubias i diu que s’anomena així per la volta rodona del gaiato amb

què es juga, al qual anomenen “*vilorto*”. Aquest joc, ens diu Covarrubias, va ser molt practicat pels universitaris de Salamanca de l’època, que “*lo jugaban en el tesso y solían darse unos a otros buenas cayadas*”.

L’“*argolla*”, en l’actualitat desaparegut, va ser un joc molt popular i enormement practicat al segle XVI, si ens atenem a les freqüents citacions literàries que se’n troben. El *Diccionario de Autoridades* el defineix com: “*Juego así dicho porque se pone clavada en tierra una punta o espiga de hierro que tiene por cabeza una argolla, dicha comúnmente aro, con unas rayas hechas al borde de uno de los lados de ella, y con una pala acanalada se tiran unas bolas a embocar por ella, que si se meten por donde no tiene las rayas no solo no se gana, pero es necesario tirar otra vez o deshacer lo hecho*”.

Al joc de l’“*argolla*” pertanyen els mots “*cabe, que se correspondía con la distancia que hay de una a otra bola, que para serlo ha de caber en medio la paleta, sin tocar a ninguna de las dos, y de aquí tomó el nombre; y cabe de paleta es el que está tan junto que de una bola a otra no hay más tierra o suelo del que puede tomar la paleta tendida en medio y errarle es de ruines jugadores, y para ser cabe ha de hazer que la bola de su contrario, tocada con el golpe de la suya, pase de la raya del juego, y vale dos piedras o pedradas. Choclón: de este término usan los jugadores de argolla cuando la bola de golpe se entra por las barras, y choclár, el emboscarse en esta forma*”.

El “*herrón o tejo*” (rodella o tella) també va ser una modalitat de joc popular de l’època. Es jugava amb

“una rodaja de hierro en forma de un pan en rosca, con un agujero en medio, y con él tiran a cierto puesto, donde está hincado un clavo que sobre la tierra tiene descubierta sobre la cabeza, y tiran a poner el herrón dentro, o a lo más cerca que puedan, y así se llama el juego del herrón”. En termes molt similars s’expressa el *Diccionario de Autoridades* i el DRAE.

Una variant del joc de la rodella és el de la *“herradura”*; la forma de joc i l’objectiu final coincideixen, només varia l’estri de llançament que, en aquest cas, és una ferradura de les que s’utilitzen per calçar els cavalls. La grandària de les ferradures variava i era un element que, juntament amb la distància de llançament, augmentava la dificultat del joc. Va ser una modalitat molt practicada a tota Castella la Vella i Lleó; es diu que el seu origen fou a la província de Salamanca.

Els jocs de *“lanzamiento de barra, lanza y dardo”* també van ser pràctiques lúdiques de gran acceptació durant el segle XVI. El *Diccionario de Autoridades* defineix el tir de barra com *“un género de diversión que para excitar la robustez y agilidad suelen tener los mozos; y desde un puesto señalado despedirla de diferentes modos y maneras, y gana el que más adelante su tiro, suponiendo que para que lo sea ha de prender en la tierra su punta o parte inferior”*.

Hi ha una al·lusió al tir de barra al Quixot, quan l’escuder afirma: *“...Bien lo conozco, dijo Sancho, y se decir que tira tan bien la barra como el más forzudo zagal de todo el pueblo”*. Van existir diverses modalitats de llançament, i Covarrubias aporta un detall etnogràfic que diferencia l’origen del llançament de barra en sengles Castelles i Aragó, del de la zona Basco-Navarresa: *“destas —barras— tiene en los molinos para le-*

vantar las piedras dellos, y los molineros, que de ordinario son hombres de fuerças, suelen tirar con ellas y hacer apuestas”.

La barra basca, originària del País Basc i Navarra, va ser una modalitat que va tenir una gran difusió i que va donar nom específic als seus practicants, coneguts com *“palankaris”*. El seu origen es remunta al treball a la pedrera, ja que la utilització de la pólvora per extraure la pedra, que va començar als regnes d’Espanya al segle XV, requeria la realització d’un forat on es diposità el cartutx; aquesta cavitat es feia a base de cops de la barra que manejava els barrinaires. L’historiador Niño Azcona narra en la seva obra *Felipe II y la Villa de El Escorial* (1934) com els treballadors bascos de les pedreres que participaven en la construcció del monestir d’El Escorial realitzaven el llançament de barra com a divertiment.

Els llançaments de llança i dard —referit al tir amb arc— van ser modalitats també en voga durant aquesta època. Així, Rodrigo Caro afirma que *“también era juego tirar con dardo los muchachos. No sin pompa poética lo dijo Sidonio Apolarin: ...codicioso el mancebo y no ...lo que con dardos tira en un solo día...”*.

El tir de llança es realitzava en camp obert i amb una tècnica similar al llançament de javelina atlètic; el mesurament es realitzava amb el mateix estri de llançament i era correcte quan la llança quedava clavada al terra.

“Correr parejas” és una altra de les activitats lúdiques de la qual trobem referències en l’època. Aquestes competicions atlètiques de curses tenen una llarga i rica tradició en els pobles de la nostra geografia nacional. En aquesta modalitat, com el seu nom indica, competien per parelles,

ja que la prova sorgeix a partir d’una aposta o repte entre dues persones. Així, el *Diccionario de Autoridades* la defineix com *“la fiesta de parejas o apuestas que se hacen a pie o a caballo para diversión o para probar la ligereza”*. A l’Aragó i al País Basc i Navarra aquesta modalitat arriba fins als nostres dies i els participants reben el nom de *“korrikolaris”*. A la província de Lleó hi ha diverses manifestacions pedestres populars; és famosa la del poble de Villacidayo, on *“se corre la rosca; que es el premio para el ganador, consiste en un mazapán grande de huevos, harina y azúcar; correr la rosca es una auténtica prueba de velocidad larga, con una distancia de unos quinientos metros más o menos. Cuando en el pueblo se valora lo mucho que puede correr una persona, se alude a que podía ganar la rosca”*.

El *“salto”* és un moviment natural de l’ésser humà i alhora una destresa motriu bàsica, component de la capacitat motriu de l’individu. En ambients rurals, els pastors van ser els protagonistes d’aquesta tradició atlètica. Aprofitant les seves trobades per realitzar competicions on mesuraven la força propulsora de les cames en un context on les grans marxes junt al ramat eren habituals. Aquest tipus de pràctiques populars de salt han estat a poc a poc abandonades en favor de les proves atlètiques. No obstant això, alguns llocs encara conserven l’esperit dels *“saltaris”*, tal com passa a la localitat guipuscoana de Zarautz, on els nois continuen mirant de superar les vies del tren d’un salt. En qualsevol cas, el que sí sembla clar és que l’especialitat originària consistia en el salt partint de la posició estàtica, a peus junts, i havent de caure dempeus. La mesura del salt es

realitzava comptabilitzant la distància en peus des de la posada del peu per saltar, fins al taló del peu més retardat en caure. A més de la forma de salt referida, també es practicaven altres modalitats entre les que destaquen el “salto con carrera e impulso” —originari del salt de longitud atlètic—, i el salt amb “marcilla” —bastó curt que s'utilitzava com a punt de suport del salt de perxa o gar-rotxa—; el famós “salto pasiego” —originari de la comarca càntabra de la Vega del Pas— i el “salto guanche con bastón” —típic de la zona d'Araya de Candelaria, poble situat al contrafort del Teide, a Tenerife.

Una anècdota curiosa de mitjan segle XVI parla d'un tal Moriana, saltador i corredor de Jaén: “*Moriana, natural de Jaén, era hombre muy ligero; ponía un caballo atravesado en la plaza, y un hombre, estendidos los brazos sobre la silla; y tras el otro, estendidos los brazos sobre los hombros del primero y así estaban hasta siete hombres en el caballo, y Moriana ponía las manos sobre los hombros del primero y saltava sobre todos siete hombres hasta ponerse de pies sobre la silla del caballo. Y por muy alto que un caballo fuese ponía las manos sobre las ancas del caballo, saltava de pies sobre ellas*”.

Una altra vegada “*corrían toros en Jaén, y unas damas estaban a una ventana viendo la fiesta y díjoles Moriana: Señoras si el toro viniese tras mi recogérsme allá: ellas dixeron que sí harían y trabajo de encaminar al toro en frente de la ventana; y como corriese tras él, pusso los pies en la perez con tanta ligereza, que se assió del mármol de la ventana y sentóse en ella*”.

També “*este Moriana passó en Italia donde hizo saltos maravillosos passando fossos de agua y saltando*

arroyos y puentes. Hizo en Nápoles campo con un francés el qual le mató el caballo, y hallándose a pie saltó sobre las ancas del caballo del francés y dióle de puñaladas y dió con él muerto la tierra”.

L'activitat lúdica coneguda com “*jugar bastón*” té el seu origen en la pràctica primitiva de l'esgrima amb bastons. Aquesta activitat és considerada per Carl Diem com a prova o competència de l'origen ritual: “les armes d'aquest context són el garrot, la maça i la javelina curta. La lluita més antiga és el simple combat entre dos amb pals en el qual, sense pretendre aturar els cops del contrari, cada contrincant ha de buscar, simplement, copejar l'altre i evitar-ne els cops mitjançant les oportunes fintes”. Són més evolucionades les lluites amb pals on, a part de copejar, intervé ja l'art de parar els cops, cosa que es realitza amb el mateix pal de copejar i, fins i tot, amb un altre de diferent. Aquesta pràctica, en general, és relacionada amb la cultura dels pobles i les zones de pasturatge, on l'ús del bastó com a instrument laboral i com a arma ofensiva i defensiva estava molt estès.

La forma del joc de bastó es realitzava com una pràctica de demostració de l'habilitat en el maneig del pal, intentant “marcar” cops d'atac al contrari —manar—, i fins i tot arribant a roçar-lo però sense copejar-lo seriosament —ja que això seria prova de manca de tècnica—, i alhora defensant-se dels cops que pretén efectuar el contrari —tallar mitjançant recollits.

Al nostre país un exemple típic d'aquest joc és el *pal canari*, practicat ja pels grans pobles aborígens de les Illes Canàries abans de ser conquerides pels espanyols (segle XV). El “*guanxe*” era un poble de cultura neolítica dedicat preferentment al

pasturatge, que ho complementava amb algunes activitats agrícoles i de pesca. En els seus ritus o festes hi havia desafiaments, jocs i festes públiques; les seves activitats predilectes eren la dansa, els salts, l'aixecament, el llançament i esquivar pedres, la lluita cos a cos i amb gar-rots.

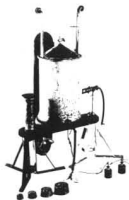
Principis reguladors de l'activitat físico-lúdica

Cal considerar el valor ètico-moral que s'assigna al joc durant aquesta època, ja que hi ha tota una sèrie de prohibicions i regles que mantindran el desenvolupament d'aquestes activitats físico-lúdiques dins uns viarans legals i religiosos perfectament delimitats i establerts —matís que serà també característic en els tractats adreçats a l'educació dels prínceps i els nobles. I en aquesta línia destaquen dues obres importants de l'època que intenten establir la frontera entre el joc lícit —moral i jurídicament acceptable—, i el joc il·lícit, prohibit —inacceptable des dels principis ètico-morals i jurídics, per tant, motiu de pecat i càstig—; són els *Diálogos*, del valencià Juan Luis Vives, i el *Tratado del Juego*, compost per Fra Francisco de Alcoçer.

Al *Diálogo XXI*, Vives estableix les lleis del joc, que es resumeixen de la manera següent:

“*Ley primera: Cuando se ha de jugar*”.

Luis Vives hi fa una referència molt clara al que avui suposa el joc com a forma de recuperació, d'aconseguir l'equilibri psicofísic de l'ésser humà; ens referim, és clar, als jocs recreatius; i com molt bé apunta l'autor,

aquesta mena de jocs cobreixen un espai vital en l'oci dels ciutadans.

"Ley segunda: Con quién se ha de jugar".

El pedagog valencià defensa la importància dels jocs recreatius, realitzats sense interessos preestablerts i en què l'ésser humà participa tan sols pel plaer que li produeix l'acció mateixa del joc, sense buscar cap altre tipus d'interessos aliens. Cal evitar les discussions, les males maneres, els enfrontaments personals, les baralles, etc.; perquè, en definitiva, amb aquesta actitud lúdica el que pretenem és, fonamentalment, *descansar i divertir-nos*.

"Ley tercera: A qué juego se ha de jugar".

En aquesta tercera llei, l'autor fa una extraordinària i substanciosa reflexió sobre els principis que ha de reunir el joc: en primer lloc, les regles que establim per al seu desenvolupament han de ser mínimes i de fàcil comprensió per als participants; a continuació, un altre component bàsic de l'activitat lúdica és el físico-motriu en clara al·lusió al *joc motor*; i finalment, cal buscar una motivació intrínseca en la seva realització que permeti a l'ésser humà desplegar les seves capacitats —intel·lectuals, afectives, motrius, etc.—, anant més enllà de la simple sort o l'atzar.

"Ley cuarta: Qué se ha de apostar".

En el contingut d'aquesta quarta llei es resumeix un principi clau del joc dirigit: la motivació extrínseca —el premi— que, en molts casos, l'ésser humà necessita per lliurar-se al màxim en el joc, i que, en combinació amb l'altra forma de motivació, intrínseca —ne-

cessitat vital de tot ésser humà de mesurar-se amb els seus semblants—, desemboca en el concepte actual de *competició*. El bon mestre, com molt bé exposa Vives, ha de saber combinar tots dos principis motivacionals perquè el joc es converteixi en un plaer i no en un turment.

"Ley quinta: De qué modo se ha de jugar".

L'autor s'està referint clarament, en aquesta llei, al nostre famós i utòpic "saber guanyar i saber perdre", o al no menys popular *fair play* anglès. En realitat aquí, precisament, es troba la clau del joc educatiu. La confrontació de forces que implica tot joc —sigui de manera col·lectiva o individual—, comporta en ella mateixa un principi de desequilibri, de manera que el més fort, el més hàbil, el més destre, el més veloç, el més intel·ligent, el millor, en definitiva, guanya i l'altre perd. Però l'important és que el desenllaç final s'ha de considerar sempre circumstancial, de manera que, seguint les propostes de l'humanista valencià, en el triomf sàpigues preparar-te per a la derrota i, al contrari, la derrota suposi el major estímul per al triomf. Saber acceptar el veredict final, sotmetent-te a les normes reglamentàries i a les decisions que pren el jutge-àrbitre en la seva interpretació d'aquestes és un exercici important de solidaritat, tolerància i respecte cap als nostres semblants.

"Ley sexta: Cuánto tiempo se ha de jugar"

En sintonia amb la seva primer llei, Vives fa coincidir el final del joc amb el moment de la recuperació —entesa com el fet d'aconseguir aquest equilibri psicofísic perdut per l'esforç i la tensió que produeix el treball. I això, efectivament, es compleix en el cas

de l'adult, l'ocupació principal del qual, el treball, així ho exigeix. Tanmateix, aquest plantejament és molt discutible aplicat a la infantesa, ja que per al nen la seva principal activitat és el joc, instrument que la mateixa naturalesa ha posat en les seves mans per aconseguir el seu desenvolupament integral, equilibrat i harmònic; això sí, en perfecta sintonia amb el que suposa i exigeix la seva integració en el grup social.

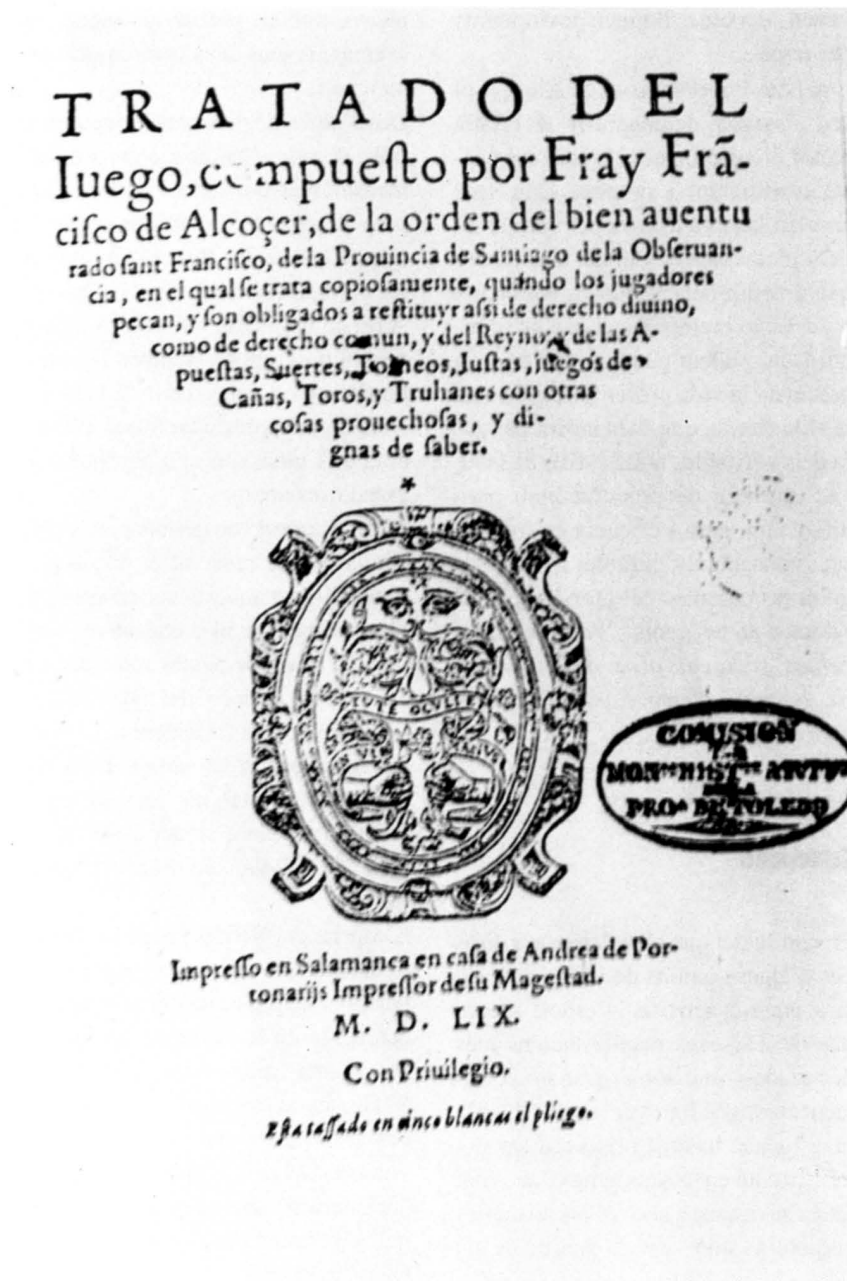
A mode de conclusió, cal destacar la sorpresa que es produeix en comprovar com ja al segle XVI Luis Vives és capaç de fer una reflexió tan àmplia i profunda sobre la importància que té el joc motor, i com s'ha de dur a la pràctica per fer-ne un mitjà bàsic en la formació integral de l'ésser humà; tot això fins al punt que els seus plantejaments tenen plena vigència als nostres dies, i apareixen recollits entre els principis filosòfico-educatius bàsics que inspiren l'actual reforma del sistema educatiu.

L'altra gran obra, dedicada a l'estudi i l'exposició dels principis ètico-morals i jurídics del joc durant aquesta època, és el *Tratado del juego*, el qual al prefaci diu el següent: "*compuesto por Fray Francisco de Alcoçer, de la Orden del bienaventurado San Francisco, de la Provincia de Santiago de la Observancia, en el qual se trata copiosamente, quando los jugadores pecan, y son obligados a restituыр assi de derecho divino, como de derecho comun y de Reyno y de las Apuestas, Suertes, Torneos, Justas, Juegos de Cañas, Toros y Truhanes con otras cosas provechosas y dignas de saber*".

La primera voluntat de l'autor es refereix a la consideració que "*la práctica excesiva del juego puede desembocar en la participación ilícita, y por tanto en pecado, de los que se entregan a la realización de estas*

actividades físico-lúdicas"; i és per això que, a continuació, el frare Alcoçer fa una primera declaració d'intencions de quins seran els continguts de la seva obra, en transmetre'ns que "por esa causa me determiné a escribir este tratado por ser este ejercicio —es refereix al joc— tan usado entre toda clase de personas, y que declaro cuándo es lícito jugar y cuándo es pecado venial y cuándo mortal, y lo que en los juegos se gana cuándo se adquiere con buena conciencia y cuándo hay obligación de restituirlo. Trato asimismo de otros ejercicios y regocijos que tienen mucha semejanza con los juegos, como son las apuestas y suertes así definidas como las que se echan de algunas piezas y joyas pagando los que en ellas entran cierto dinero, y de los truhanes, torneos, toros, justas, juegos de cañas, correr sortija, esgrimir, y boltear, con otras cosas útiles y provechosas que los lectores necesitarán ver y saber. Trato muchas cuestiones de los juegos..."

El llibre consta de seixanta-dos capítols, amb un riquíssim i variat contingut temàtic, girant sempre al voltant de l'obsessió de l'autor per demostrar que s'ha de fugir de l'excés en el joc, i de com és lícit i recomanable el joc moderat. Com i de quina manera els jugadors pequen contra els Manaments. Què s'ha de fer perquè els tafurs es retraiguin. Quins motius tenen alguns per condemnar els jocs, quan cap de "dret natural i diví" hi ha prohibit ni dolent. Dels jocs prohibits pel dret humà polític. Com el costum pot derogar les lleis que veden el joc. Si els clergues, prelats i religiosos que juguen, pequen mortalment. L'obligació de restituir el que es guanya en els jocs: diverses opinions. Si el que es va perdre en el joc es pot deixar de pagar. Si el que es juga a la pilota i altres jocs prohibits són més

Portada del *Tratado del Juego*. Presa de l'original.
 Biblioteca Pública de Toledo.

de trenta ducats. Pequen els estudiants de la Universitat de Salamanca i d'altres universitats si juguen? Si el que es guanya i es perd en el joc ha d'estar compensat. Dels que donen diners a un altre perquè aquest jugui per tots dos. De les apostes. Si l'ofici

de tafur és lícit i es pot emprar sense pecat. Dels Tornejos. De les Justes, Jocs de Canyes, Córrer d'Anell i Esgrima. Dels Braus. De fer Voltes i Jocs de Passa-Passa. El que es guanya en el joc es pot donar com a caritat? Dels espectadors. Dels que fabriquen,

venen, deixen i lloquen instruments per jugar.

Finalitza Fra Francisco de Alcoçer el seu *Tratado* demanant-li al cristià lector d'aquest, per la gràcia del nostre omnipotent i immens Déu, que aprofiti la seva lectura per apartar-se dels jocs vedats i deixar-los; ahora que practiqui els permesos amb tanta moderació i temperança que no ofenguí Déu, podent guanyar així la seva gràcia en la vida present i la glòria en la vida eterna, que és la millor penyora dels veritables amics i fills de Déu, i el que han de procurar amb gran diligència, cura i eficàcia en tots els seus pensaments, paraules i obres, seguint les paraules del gloriós apòstol i doctor de les gents: “*Ya comais, ya bebais, ya hagais otra cosa qualquiera, hacedlo siempre para gloria y honra de Dios*”.

Conclusió

En contra del que s'ha defensat i difós des d'alguns àmbits de l'Educació Física, aquesta activitat i l'esport —com una de les seves manifestacions més destacades— no són el gran descobriment anglès de finals del segle XIX. La investigació històrica rigorosa ens demostra com en tots els temps l'activitat física ha respost a necessitats no només corporals, sinó també espirituals de l'ésser humà. Ha tingut les seves regles com qualsevol altra forma d'activitat humana i ha estat determinada per judicis de valor i incorporada al sistema de les relacions de convivència.

L'exercici físic i algunes de les seves manifestacions més destacades —els jocs, la dansa, l'esport— van ser en els seus orígens un acte de culte, un símbol de vida, un ritus reflectit en infinites facetes i un fort llaç d'unió en aquelles hores en què l'home primitiu es comu-

nicava amb els poders superiors, consagrant als seus déus la força dels seus membres.

Des d'aquestes primeres formes ancestrals, el món s'ha alçat a cims incommensurables del saber i de la tècnica, però la màgia del joc no s'ha perdut. La competició de les forces com element imprescindible del progrés s'ha convertit en escola de noblesa. A aquesta disciplina corporal sempre li correspondrà un ull coneixedor de la bellesa i una capacitat de donar forma, plasma-dora de l'ideal educatiu de l'home, en grandioses imatges.

L'art i l'esport són germans. Als grecs els va quedar reservat el privilegi de desenvolupar aquesta veritat com a regla de vida, com idea educativa —*paideia*—, fent que passés a formar part de la seva concepció del món, que és la base de la cultura occidental. L'activitat físico-esportiva antiga i la seva màxima festivitat, els jocs olímpics, suposen el punt d'arrancada en la història de l'Educació Física sistematitzada.

L'esperit del Renaixement fa rebrotar el destruït món grec ressorgint de les tenebres del passat un nou concepte del cos, del sentit del corporal, que exercirà un efecte alliberador de l'home. S'adopten antics costums, els jocs del passat són novament reformats i desenvolupats i l'exercici físic pren una nova consideració, analitzada en aquest treball, en l'àmbit educatiu i en la conservació de la salut.

Bibliografia

1. Fonts

- ALVAREZ DE MIRAVAL, B., (1601) *La conservación de la salud del cuerpo y del alma*, Andrés Renaut, Salamanca.
- ALCOÇER, F. de., (1559) *Tratado del juego*, Andrea de Portonariis, Salamanca.
- AGUILAR, P. de., (1611) *Tratado de Caballería a la gineta*, Madrid.

CARO, R., (1978) *Días geniales o lúdicos*, edició, estudi preliminar i notes de J.P. Etienvre, Clásicos Castellanos, Espasa-Calpe, Madrid, I.

CERVANTES SAAVEDRA, M. de., (1989) *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*, edició de J. García Morales i J. García Soriano, Aguilar, Madrid.

COVARRUBIAS Y OROZCO, S. de., (1943) *Tesoro de la lengua castellana*, Madrid, 1611, edició de Martín de Riquer, Barcelona.

FRAY ALONSO CABRERA, (1906) *Sermones*, en Miguel Mir, NBAE, Madrid, Sermó segon de l'Octava de Epifania, III.

LOBERA DE AVILA, L., (1542) *Banquete de nobles caballeros*, Juan de Brocar, Alcalá de Henares.

———, (1551) *Vergel de sanidad*, Juan de Brocar, Alcalá de Henares.

MARIANA, Padre J. de., (1950) *Del Rey y de la institución real*, BAE, Madrid.

MENDEZ, C., (1553) *Libro del ejercicio corporal y de sus provechos*, Grigorio de la Torre, Sevilla.

NEBRJA, A. de., (1903) “De liberis educandis”, *RABM*, 9, pp. 56-66.

NUÑEZ DE CORIA, F., (1569) *Aviso de sanidad*, A. Gómez, Madrid.

SAAVEDRA FAJARDO, D., (1950) *Ideas de un príncipe político-cristiano representadas en cien emblemas*, Emblema III, BAE, Madrid, 25.

VIVES MARCH, J. L., (1929) “De tradendis disciplinis”, recollit en *Cultura Valenciana*, IV, València, 11.

———, (1947) “Tratado de la enseñanza”, traducción de L. Riber en *Obras Completas de Juan Luis Vives*, Aguilar, Madrid.

———, (1959) *Diálogos*, Austral, Madrid.

2. Estudis i monografies

GARCÍA SERRANO, R. (1974) “Juegos y deportes tradicionales en España”, *Cátedras Universitarias de tema Deportivo Cultura*. I Universidad de Navarra, DND, Madrid.

LAIN ENTRALGO, P., (1961) *Grandes Médicos*, Salvat, Barcelona.

———, (1989) *Historia de la medicina*, Salvat, Barcelona.

LOPEZ PEREZ, J. A., (1991) *Galeno: obra, pensamiento e influencia*, UNED, Madrid.

LOPEZ PIÑERO, J. M., (1979) *Ciencia y Técnica en la sociedad española de los siglos XVI y XVII*, Labor, Barcelona.

———, i CALERO, F., (1988) *Las Controversias (1556) de Francisco Valles y la Medicina Renacentista*, CSIC, Madrid.

MORENO PALOS, C., (1992) *Juegos y deportes tradicionales en España*, Alianza, Madrid.

RIBER, L., (1947) “Juan Luis Vives, valenciano”, en *Obras Completas de Juan Luis Vives*, Aguilar, Madrid, pp. 881-975.

SANCHEZ GRANJEL, L., (1980) *La Medicina Española Renacentista*, Universidad, Salamanca.

———, (1990) “La obra de un médico giennense: Cristóbal Méndez”, *Seminario Médico*,

Instituto de Estudios Giennenses, Jaén, 42, pp. 13-35.

———, (1967) “Médicos españoles: la obra de Alvarez de Miraval”, *Estudios de Historia de la Medicina Española*, Universidad, Salamanca, 1, pp. 93-116.

———, (1967) “Médicos españoles: Luis Lobera de Ávila”, *Estudios de Historia de la Medicina Española*, Universidad, Salamanca, 1, pp. 13-40.